

ERFGOED BRUSSEL

N°011-012

SPECIAAL NUMMER - SEPTEMBER 2014

Open Monumentendagen

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

**DOSSIER GESCHIEDENIS
EN HERINNERING**

PLUS

Internationaal Fotografisch
Experiment met Monumenten

EEN PUBLICATIE VAN BRUSSEL STEDELIJKE ONTWIKKELING

MONUMENTEN VOOR DE DODEN EN DE HELDEN VAN HET VADERLAND

HET HERINNERINGS-
ERFGOED VAN
DE TWEE
WERELDOORLOGEN
IN BRUSSEL

BENOÎT MIHAIL
CONSERVATOR VAN HET MUSEUM VAN
DE GEÏNTEGREERDE POLITIE

Monument ter ere van de Belgische
infanterie, Poelaertplein, Brussel, 1935
(A. de Ville de Goyet, 2013 © GOB).

HET BRUSSELS GEWEST BEZIT EEN BIJZONDER RIJK HERINNERINGSERFGOED VAN DE TWEE WERELDOORLOGEN. Enerzijds heeft elke gemeente minstens één monument voor de doden (soldaten, gedeporteerden en geëxecuteerde burgers). Anderzijds verklaart de functie van Brussel als hoofdstad van België de aanwezigheid van talrijke thematische monumenten verbonden met een oorlogsheld of een beroepscategorie. De kwaliteit van de monumenten varieert naargelang het talent van de kunstenaar. De meeste sluiten aan bij de academische traditie, maar sommige bezitten een bijzonder expressieve kracht of getuigen van een geslaagde interactie met hun omgeving, hoewel latere stedenbouwkundige ingrepen deze in sommige gevallen verstoord hebben.

Monumenten voor de doden bekleden een bijzondere plaats in de geschiedenis van het erfgoed. Kunstliefhebbers keken er lange tijd op neer wegens hun academische esthetica die ze achterhaald vonden, maar toen er vanaf de jaren 1970 weer interesse kwam voor de Grote Oorlog, werden ze opnieuw geapprecieerd om hun symbolische waarde. In Frankrijk beschouwen Antoine Prost en Annette Becker, pioniers van een vernieuwd historisch onderzoek naar de Eerste Wereldoorlog, deze monumenten als materiële getuigen van het trauma dat het vreselijke conflict na 1918 in alle lagen van de maatschappij had teweeggebracht.¹ Vooral in artistieke milieus was de belangstelling voor deze monumenten soms ook ironisch getint. Zo publiceerde het tijdschrift *Charlie* bijtende kronieken, geschreven door de Belg Jean-Marie De Busscher, gewijd aan de 'patrioticumélaire' kunst (samentrekking van 'patriottisme' en 'tumulus', Latijnse naam voor grafheuvel). De tekenaar Jacques Tardi evocerde met zwarte humor de herdenkingsceremonieën in zijn bij Casterman uitgegeven stripverhaal *Adèle Blanc-Sec*.

In België kwam het wetenschappelijk onderzoek iets later op gang, maar was er meteen veel aandacht voor de bijzondere positie die Brussel bekleedt.² Op het vlak van memorialen van de Eerste Wereldoorlog moet deze stad immers niet onderdoen voor andere hoofdsteden of voor andere grote steden als Antwerpen of Rijsel, die nochtans veel directer bij de oorlog betrokken waren geweest. Er is in Brussel een buitengewone concentratie te vinden van monumenten die betrekking hebben op een grondgebied, een regiment, een beroepsgroep of een bijzonder aspect van het conflict. De rijkdom van dit patrimonium weerspiegelt de complexiteit van het Belgische sociale leven en is zodanig dat we ons hier moeten beperken tot een synthese die het mogelijk moet maken om de geestestoestand te begrijpen van zij die de oorlog hebben meegemaakt en die haar slachtoffers wilden eren. Omwille van de coherentie zullen we het hier ook hebben over de herdenking van de Tweede Wereldoorlog en zullen we zowel de gelijkenissen als verschillen met de hommages aan de Eerste Wereldoorlog benadrukken.

DE HERINNERING AAN DE GROTE OORLOG

Eerst moeten we erop wijzen dat er ook al vóór 1918 memorialen bestonden. In België werd al in 1838 een monument opgericht voor de martelaren van de onafhankelijkheidsstrijd. Na de Frans-Pruisische oorlog verrezen op de Brusselse begraafplaatsen indrukwekkende monumenten voor Franse, Duitse en zelfs Britse soldaten (de soldaten van 1815), alsof ons neutrale landje aan alle buurlanden zijn respect wilde betonen. In 1906 verrees in Brussel het monument voor de slachtoffers van de plicht, een mooi klassiek werk van Émile Lambot en Victor Rousseau, dat tal van ontwerpen van na 1914-1918 aankondigt. Het concept van het monument voor de doden lijkt sterk verbonden met de Eerste Wereldoorlog, maar dat is te verklaren door de bovenmatige offers die toen werden gebracht. Wat symboliseerden die helden van de 20ste eeuw voor een hele natie die meer dan vier jaar had geleden vooraleer ze haar vrijheid herwon? De noodzaak om de herinnering aan de invasie

Afb. 1

Monument *La Brabançonne*, Surllet de Chokierplein, Brussel, 1930
(A. de Ville de Goyet, 2013 © GOB).

in het collectieve geheugen – in de letterlijke betekenis – vast te leggen, drong zich al meteen op in 1914, toen talrijke medailles werden geslagen, gewijd aan de martelaarsteden en aan de grote Belgische wapenfeiten. Op het einde van het conflict werd de productie ervan hernomen en tal van beeldhouwwerken kregen bekendheid dankzij deze medailles.³

De bevrijdingsfeesten gaven de impuls voor de oprichting van monumenten in de stad. Naar aanleiding van de 'Blijde Intrede' van koning Albert I op 22 november 1918, liet de Stad Brussel een aantal tijdelijke sculpturen uitvoeren die toen al de expressie waren van de hele herdenkingscultuur die zou volgen: roem voor de helden, rouw voor zij die stierven, en haat tegenover

de bezetter. Er werden talrijke aan deze tijdelijke monumenten gewijde prentbriefkaarten gedrukt, vooral dat voor Edith Cavell, de Britse verpleegster die in 1915 werd gefusilleerd vanwege 'spionage'. Hoewel dit beeld in de hele wereld bekend werd, zou er nooit een definitieve versie van komen, noch van de andere – met uitzondering van *La Brabançonne*, van Charles Samuel. Deze allegorie op het glorierijke vaderland zou pas in 1930 op het Surllet de Chokierplein (afb. 1) worden geïnstalleerd. Het monument was dus geen doel op zich, maar één manier onder andere om hulde te brengen.⁴

Voor de politieke en artistieke elite was de immateriële en tijdelijke hommage belangrijker dan de rest. De financiële middelen moesten tenslotte worden ingezet voor de wederopbouw van het land en er waren immers al genoeg openbare monumenten. "*La grande guerre n'était pas terminée que déjà, de tous les coins du pays, escomptant la victoire, des gens adroits, mais bien intentionnés, personnages officieux, sinon officiels, songèrent immédiatement au grand devoir de magnifier l'héroïsme de nos morts*"⁵, kritiseerde *L'Émulation*, het orgaan van de *Société Centrale des Architectes*, in het begin van de jaren 1920. Tien jaar later vroeg *La Cité*, een ander beroepsblad, om te mogen weten: "*1° le nombre de monuments construits depuis 1918; 2° la jolie dépense que tout cela représente; 3° le nombre de logements sains qu'il eut été possible de construire avec ces fonds imposants.*"⁶ De eminente leden van de Commissie voor Monumenten en Landschappen, die moest worden geconsulteerd voor elk stedelijk project, en de functionarissen van de administratie van de Schone Kunsten, die over een subsidiebudget beschikte, hadden een gelijkaardige mening. Dat was echter zonder rekening te houden met de wil van de bevolking en de oud-strijders die na

Afb. 2
Monument voor de doden van Ganshoren, Kerkhoflaan, 1920 (foto auteur).

Afb. 3
Monument voor de doden van Sint-Joost-ten-Node, hoek Middaglijnstraat en Quételetplein, 1920 (foto auteur).

hun terugkeer de herinnering aan de oorlog maximaal wilden vereeuwigen. Ze deden daarvoor een beroep op de gemeenten, een machtsniveau dat het dichtst bij hen stond.

DE CENTRALE ROL VAN DE GEMEENTEN IN DE HERDENKINGEN

De invoering van het algemeen stemrecht in 1919 moedigde de verkozenen aan om het enthousiasme van hun nieuwe kiezers op dit vlak te steunen, ook al was dit slechts op formele wijze. De rol van de lokale overheid beperkte zich immers vaak tot het goedkeuren van een privé-project en het eventueel toekennen van een subsidie – net zoals de staat of de provincie dat in bepaalde gevallen deed. Voor de rest gebeurde de financiering via openbare intekening die door een speciaal daartoe ingericht comité werd gelanceerd. Bals, perscampagnes, verkoop van medailles of speelgoed hielpen om de nodige sommen bijeen te krijgen.

OP HET PLEIN: VERHEERLIJKING VAN DE HELDEN

Wellicht omdat ze nog een dorpsgeest hadden bewaard met een sterk gemeenschapsgevoel, beten de landelijke voorsteden de spits af met eerder bescheiden vormen van eerbetoen. In Koekelberg werd een eenvoudige gedenkplaat aangebracht op de gevel van het gemeentehuis (Pierre De Soete, 1920), terwijl dat van Oudergem de vorm heeft van een kleine stenen aedicula. In Jette (Léon Vogelaar, 1923) werd het monument ingehuldigd door de koning, zelfs nog vooraleer de twee voorziene allegorische figuren die het moesten omlijsten, geplaatst waren. Blijkbaar zijn die er nooit gekomen. Het programma van een monument voor de doden kon eigenlijk per definitie worden aangepast aan de noden en de middelen. Een van de oudste, dat van Ganshoren (Jean Lecroart, 1920), is een soort piramide bekroond met een Victoria, onderaan geflankeerd door een reliëf met een soldaat in profiel (afb. 2). Op prentbriefkaarten

en afbeeldingen van dit monument zien we hoe het in de loop van de tijd wordt vervolledigd met een lauwerkrans, een inscriptie "à nos héros/aan onze helden" en uiteindelijk een bronzen medaillon van koning Albert I. Wat de vorm of accessoires ook mogen geweest zijn, de essentie was dat de boodschap duidelijk moest overkomen, een boodschap die in Ganshoren door majoor Rollegem in zijn inhuldigingsrede werd herhaald: "*En leur élevant un monument, nous les ferons revivre parmi nous, eux, dont la pensée se reportait toujours vers leur village et vers ceux qu'ils aimaient. Dans ce souvenir durable, auquel les braves ont droit, leurs familles attristées trouveront une consolation, la jeunesse, une leçon magnifique; l'étranger qui passe, la marque du culte et du respect dont le peuple belge entoure la mémoire des Morts pour la Patrie.*"⁷

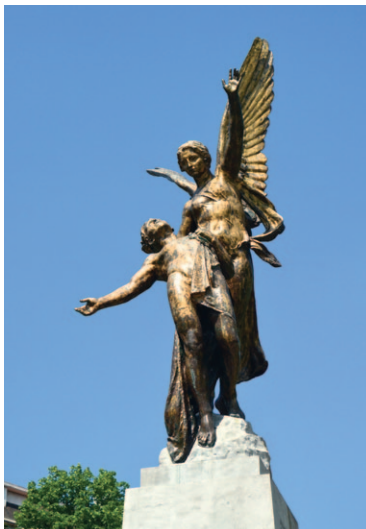
De pedagogische dimensie was zo overheersend dat ze esthetische ambities naar het tweede plan deed verschuiven, tot grote ergernis van de kunstcritici. Zo is Albert

Afb. 4a
 Monument voor de helden van Ukkel
 gestorven voor het vaderland, Heldensquare,
 Ukkel (Léandre Grandmoulin en Charles
 Van Hoey, 1925 en 1948) (foto auteur).

Roosenboom in het architectuurtijdschrift *L'Émulation* bijzonder streng voor het monument van Sint-Joosten-Node, dat werd ontworpen door de veteraan Guillaume Charlier (afb. 3): “*Il est déplorable de constater le mauvais goût de l'édilité bourgeoise d'un grand faubourg de Bruxelles qui a permis, en souvenir de ses morts, l'érection, à l'entrée de son territoire, d'un bronze informe, dont le moins qu'on puisse dire c'est qu'il fait presque regretter le groupe boche sur bacs de pompe qui déshonorait autrefois la place.*” De beeldengroep verving inderdaad het Monument voor het Water van de Bocq dat was getekend door ‘een Mof’, namelijk de beeldhouwer Kemmerich die wegens collaboratie werd veroordeeld. Los van deze droevige anekdote is het echter goed om te weten dat Charlier veel energie aan het beeld had besteed en al vanaf 1915 hiervoor onderzoek had verricht. Dit werk met symbolistische inslag staat vandaag volledig in de schaduw van een torengebouw en heeft zelfs zijn oorspronkelijke inscriptie verloren die de metafoor van het Vaderland, dat de dode soldaat aan zijn voeten beweent, diende

Afb. 4b
 Detail monument (foto auteur).

te verhelderen: “*Ce sang était le sien: elle eut même agonie et ses maux furent ceux dont on vous tortura. Martyrs, dormez en paix dans la nuit infinie, elle veille et se souviendra.*”⁸

Wat de critici ook beweerden, voor hun monumenten deden de Brusselse gemeenten een beroep op befaamde of veelbelovende kunstenaars van de hoofdstad, en iedereen was erg begaan met de kwaliteit van het resultaat. Geen van hen wilde echter ingaan tegen de tradities, of veel- eer de traditie van de academie, die volgens de mening van toen, het best geschikt was om uiting te geven aan gevoelens van rouw. “*La tradition gréco-romaine n'est pas morte pour nous. C'est la religion de nos pères, et les barbares qui, pour se soustraire à son emprise, recourent aux plus odieux blasphèmes, lui rendent encore hommage par leur ardeur de négation désespérée.*” Deze woorden, van schilder en schrijver Pol Stiévenart over het monument van Ukkel (Léandre Grandmoulin en Charles Van Hoey, 1925 en 1948) (afb. 4a en 4b), zijn een goede samenvatting van de geest van deze herdenkingsbeweging waarvoor

vernieuwing niet nodig was om haar boodschap over te brengen.⁹

De opdrachtgevers waakten er bovendien altijd over dat het monument in een waardige omgeving terecht kwam. Dat van Sint-Pieters-Woluwe, een ontroerende creatie van Marcel Wolfers en J. Hendrickx, werd in 1923 op de Vorstlaan geplaatst, bij een oorlogshospitaal dat in de voormalige villa Parmentier was ondergebracht – het zou 40 jaar later naar de begraafplaats verhuizen (afb. 5a en 5b). In 1926 verwijderde Elsene het beeld van geoloog Alphonse Renard en hertekende de ruimte tussen de twee vijvers, die herdoopt werd in Gedachtenissquare, in functie van een monument dat dienst moest doen als achtergrond voor ceremoniën. Het monument bestaat uit een lange muur die bereikbaar is via enkele trap treden en wordt geflankeerd door twee beeldengroepen gesculpteerd door Marcel Rau en voorafgegaan door een grote gehelmde godin van Charles Samuel. Op de muur staan de namen van de slachtoffers, waaronder die van Miss Cavell (afb. 6a en 6b). In Sint-Jans-Molenbeek ontwierpen Georges Vandevoorde en Lucien François datzelfde jaar een vrij gelijkaardig monument, met twee in een rechte hoek geplaatste muren met daartussen een soort, via trappen bereikbaar, podium. Aan de inhuldiging daarvan is een kleine anekdote gekoppeld. Er was immers een grasperk toegevoegd tussen de eerste trap-trede en het monument zelf. Daarom moest er een rood tapijt over het gras worden gelegd om prinses Marie José in staat te stellen naar boven te gaan zonder haar schoenen te bevuilden (afb. 7).¹⁰

.....
**OP DE BEGRAAFPLAATSEN:
 INGETOGENHEID**

Sommige gemeenten zoals Evere, Sint-Gillis of Schaarbeek kozen ervoor om hun monument voor de

Afb. 5a
Monument voor de doden van Sint-Pieters-Woluwe, gemeentelijke begraafplaats, Stokkelsesteenweg, 1923 (foto auteur).

Afb. 5b
Monument voor de doden van Sint-Pieters-Woluwe op zijn oorspronkelijke plaats. Prentbriefkaart (verz. Universiteitsbibliotheek Gent).

Afb. 6a
Monument voor de doden van Elsene, Gedachtenissquare, 1926 (foto auteur).

Afb. 6b
Detail, beeldhouwwerk van Marcel Rau (foto auteur).

Afb. 7

Monument voor de doden van Sint-Jans-Molenbeek, Bevrijderssquare, 1925. Inhoudiging door prinses Marie-José (© KIK-IRPA, foto E15841).

doden op de gemeentelijke begraafplaats op te richten. De meerderheid echter plaatste daar een tweede monument, ter aanvulling van dat in de openbare ruimte. Op de begraafplaatsen sierden ze de ereperken voor militairen. Er zijn weliswaar geen gevechten geweest in Brussel, maar talrijke soldaten werden er verzorgd of zijn er overleden, vooral bij de invasie van 1914. Bovendien konden vanaf 1921 de geïdentificeerde lichamen van diegenen die op het slagveld waren gesneuveld en van de gedeporteerden worden gerepatriëerd naar de gemeente waar ze geboren waren. Elsene huldigde zijn ereperk in op een zondag in juli 1923. In het midden bevond zich een kleine cenotaaf waarrond op die dag jonge, in het wit geklede meisjes als treurvrouwen stonden. Het vierkante ereperk wordt bewaakt door vier immense bronzen soldaten. Elk van hen vertegenwoordigt een bepaald type: *"paysan robuste des Flandres, mineur nerveux et énergique du Hainaut, étudiant plus délicat du Brabant, métallurgiste vigoureux du pays de Liège, symbolisant si simplement l'union de tous les Belges sans distinction de langue ni de race, pour la défense*

de notre chère Patrie, du Droit et de l'Humanité."¹¹

De monumenten in Oudergem (Joseph Baudoin, 1923) en Sint-Joost (Eugène Dhucque, 1925) zijn eerder architecturaal en hebben de vorm van een lantaarntoren zoals die op Ierse begraafplaatsen te vinden zijn (afb. 8). Het door beeldhouwer Fernand Gysen ontworpen monument in Jette (afb. 9) ademt eenzelfde mystiek gevoel. Het bestaat uit een groep van drie hiëratistische figuren op een geometrische sokkel (1927) die in het midden van de dodenaker staat. De Stad Brussel plaatste meerdere monumenten voor de doden op de idyllische begraafplaats van Evere, onder meer een reusachtige, monumentale portiek in egyptiserende stijl (zie het artikel over deze begraafplaats p.121).

THEMATISCHE MONUMENTEN OF SELECTIEVE HOMMAGES

Op openbare pleinen of in privéruimten van de hoofdstad zijn er ook talrijke monumenten voor de doden van een ander, meer thematisch type te vinden. In de rouwende Belgische

maatschappij wilden parochies, scholen, beroepssyndicaten of regimenten, waartoe de gesneuvelden hadden behoord, ook hun steentje bijdragen om de openbare ruimte te 'verfraaien', tot grote ergernis van estheten en avant-gardisten. Dit type monumenten moest zowel de collectieve identiteit tot uitdrukking brengen als hulde brengen aan de overledenen. In de Brusselse agglomeratie zijn religieuze monumenten eerder schaars. Aan de achterkant van de H. Drievuldigheidskerk op de grens van Elsene en Sint-Gillis bevindt zich een beeld van een sombere soldaat (Henri Holemans, 1921) (afb. 10). De groep, gewijd aan het Heilig Hart van Jezus voor de Overwinning, bij de Sint-Lambertuskerk van Woluwe getuigt van een demonstratieve kunst. Het beeld overleefde de uitbreiding van de kerk in 1938. Hommages aan een beroep of een school in de vorm van gedenkplaten zijn veel talrijker. Ook sportverenigingen beijerden zich in het herdenken van hun doden, die meestal jong waren en een zware tol betaalden in de oorlog. In Sint-Jans-Molenbeek is het monument voor de doden het enige wat nog overblijft van het voormalige Daring-stadion, dat in 1920 werd ingehuldigd.

Enkele monumenten voor beroepsverenigingen zijn vermeldenswaard. Dat voor de boswachters in Ukkel (1920) (afb. 11), ontworpen door Richard Viandier, een lokale landschapsschilder, kon zelfs de eerder geciteerde criticus Albert Roosenboom bekoren, die het lovend heeft over *"les quelques pierres frustes du mémorial, d'aspect druidique, élevé dans la forêt de Soignes."*¹² Het evoceert eigenlijk een cromlech, een stenen omwalling uit het laatneolithische tijdperk. Een ander, meer klassiek beeld (Victor Voets, 1925) (afb. 12), was het resultaat van een samenwerking tussen de gemeente Anderlecht en de Belgische vakbond

Afb. 8

Monument voor de doden van Oudergem, gemeentelijke begraafplaats, Jean Van Horenbeeklaan, 1925 (foto auteur).

Afb. 9

Monument voor de doden van Jette, gemeentelijke begraafplaats, Smet de Naeyerlaan, 1927. Inhoudiging (© KIK-IRPA, foto E15771).

Afb. 10

Monument voor de doden van de parochie van de Heilige Drievuldigheid, hoek van de Afrikaansestraat en de Waterleidingsstraat in Elsene/Sint-Gillis, 1922 (foto auteur).

Afb. 11

Monument voor de Boswachters, Grasdellepad, Ukkel (Zoniënwood), 1922 (foto auteur).

▲ 8 ▼ 9

▼ 10 ▼ 11

Afb. 12
Monument voor de Foorreizigers, Luchtvaartsquare, Anderlecht, 1924 (foto auteur).

Afb. 13
Monument voor de Postduivenhouders, Pantserroepensquare, Brussel, 1931 (foto auteur).

Afb. 14
Monument voor de Artillerie, Louis Schmid-laan, Etterbeek, 1925 (gesloopt) (verz. Museum van de Geïntegreerde Politie).

van de foorreizigers. Toen de oorlog uitbrak, was de Brusselse foor volop aan de gang en de jonge mannen die er werkten vertrokken rechtstreeks naar het front. Het monument voor de Foorreizigers stelt een 'Heldhaftige Pierrot' voor die zijn masker laat vallen om het zwaard te grijpen. Victor Voets ontwierp in 1931, samen met architect Georges Hano, eveneens het monument gewijd aan de postduivenhouders die stierven voor het vaderland. Centraal in een erg gelijkaardige structuur troont het beeld van een vrouw met ontblote borst, die symbool staat voor het erkentelijke vaderland. Op haar hand zit een van de vogels die aan het front werden gebruikt om boodschappen over te brengen. Vandaar dat op het monument de inscriptie 'Aan de oorlogsduif' staat. (afb.13).

MILITAIRE MONUMENTEN

De monumenten gewijd aan een specifieke groep hebben eigenlijk een militair karakter, want de helden die worden vereerd sneuvelen in de

strijd (met uitzondering van enkele boswachters die tijdens de bezetting werden gedood). We kunnen ze dus vergelijken met de gedenktekens die specifiek aan het leger zijn gewijd. Ook hier zijn er eenvoudige gedenkplaten, soms ver weg van de openbare ruimte, zoals het gedenkteken voor het regiment van de Gidsen in de eerste cavaleriekazerne van Etterbeek. Het Monument voor de Artillerie, dat in 1925 werd opgericht, stond daarentegen in het midden van de laan, voor de belendende Rolinkazerne. Deze reusachtige gepolychromeerde obelisk, bekroond met een beeld van de H. Barbara (patrones van de artilleristen), werd ontworpen door Jules Lagae en met veel pracht en praal ingehuldigd door koning Albert I (afb. 14). Het kon generaties lang bewonderd worden door tramreizigers, maar werd ontmanteld toen het leger wegtrok van die plaats en de kazerne zelf werd gesloopt. Het minst martiale van de militaire monumenten is ongetwijfeld het Monument aan de Helden van de Luchtvaart (1926), gefinancierd door de Aéro-club van België

(afb. 15). Beeldhouwer Pierre de Soete, die het ontwierp, observeerde intensief vogels voor de weergave van de houding van de gevleugelde godin die een in de strijd gestorven piloot meeneemt. De plannen om het werk op het Poelaertplein te installeren, met de horizon als achtergrond, gingen niet door en het werd aan de Louizapoort geplaatst, waar het een ijkpunt werd van de wijk. In 1957 moest het helaas verhuizen naar de Franklin Rooseveltlaan.¹³

De latere militaire monumenten hebben een minder poëtisch karakter. Het monument voor de doden van de Genie, ontworpen door Charles Samuel en Joseph Van Neck (afb. 16), is een uiterst sobere evocatie van de oudheid: in het midden houdt een jongeling in wit marmer een zwaard vast; enkele militaire trofeeën vormen de enige andere ornamenten. Is de keuze voor de strenge behandeling ingegeven door het thema – de genie bouwt bruggen en versterkte stellingen –, of is het de uitdrukking van een verschuiving van het academisme naar een uitgezuiverd

classicisme? Het werd in 1928 op het Saincteletteplein geplaatst, maar is intussen naar de Vergotesquare in Schaarbeek verhuisd. Het strenge monument voor de Artilleristen van de loopgraven in Etterbeek (Maurice Waucquez, 1934) (afb. 17a en 17b) heeft de vorm van een gevleugelde Victoria omgeven door een soort moderne triomfboog. Het werd in mei 1934 ingehuldigd door Leopold III, die toen nog niet lang koning was. De boog werd geflankeerd door twee gebogen muren met daarop een verhalenrijd reliëf waarop te zien is hoe soldaten in de loopgraven kleine loopgraafmortieren manipuleren. De boog is thans verdwenen, maar de beeldhouwde elementen zijn nog altijd aanwezig.

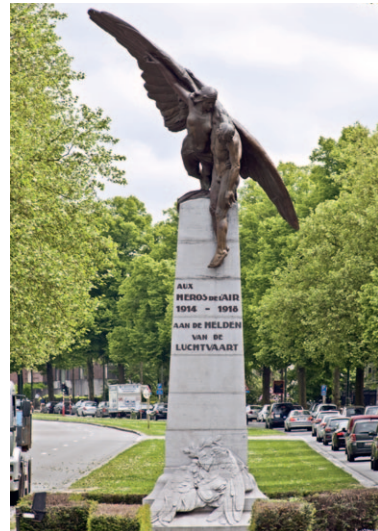
Het ultieme voorbeeld van een militair monument uit die tijd is dat gewijd aan de infanterie, het legeronderdeel dat in de oorlog de zwaarste tol heeft betaald – bijna driekwart is gesneuveld. In 1932 werd hiervoor een wedstrijd uitgeschreven die resulteerde in een hele reeks ontwerpen. De meeste waren erg architecturaal en in een klassieke monumentale stijl, met uitzondering van het ontwerp van Henri Lacoste (afb. 18), met zijn motief van Romeinse fascis, dat de kunstenaar nadien gebruikte voor het monument voor de stafhouders van de oorlog, dat in 1937 in het Justitiepaleis werd opgericht. De jury koos voor het meest geladen ontwerp, dat van beeldhouwer Édouard Vereycken en architect Antoine De Mol, die allebei in de oorlog rond Antwerpen gewond raakten. Hoewel het gepland was op het Quételetteplein, werd het uiteindelijk in enigszins gewijzigde vorm in 1935 opgericht op het Poelaertplein, waar het zich nog altijd bevindt. De pers had niet alleen kritiek op deze locatie, maar ook op de geladen stijl. Maar lieten de opdrachtgevers zich iets gelegen aan stedelijke kunst? De brief die een van de leden van de

jury, generaal De Kempeneer, naar *La Nation Belge* stuurde, is in dit verband erg verhelderend. Volgens hem was het geselecteerde werk zeker niet het meest moderne, maar was het de beste weerspiegeling van waar de infanterie voor staat: *“L’homme le plus simple, comme la plus humble femme du peuple, veuve ou non de combattant, n’en approchera pas sans un sentiment de recueillement et de respect à l’égard de ceux qui ont porté le lourd fardeau dévolu à la Reine et à la Martyre des champs de bataille.”*¹⁴ (zie afb. pagina 76) Het bovenste gedeelte doet denken aan de lantaarntorens op begraafplaatsen maar is hier bekroond met een reusachtige krans. De bronzen groep (afb. 19a) aan de voet van deze obelisk evoceert de belangrijkste dingen die de soldaten meenamen – er is zelfs een trekhond afgebeeld. Onder aan het monument staan vier stenen figuren symbool voor de Belgische infanterie in het militaire uniform van 1914, toen een vederbos nog onontbeerlijk was (afb. 19b). Ze houden de wacht bij een crypte waarin zogenaamd het lichaam rust van een van hun kameraden. Dit verwijst naar het lichaam van een andere, echte soldaat dat enkele tramhaltes verder rust, de Onbekende Soldaat.

.....

DE CULTUS VAN GROTE MILITAIREN

In een maatschappij die zo veel aandacht heeft voor de herinnering aan de oorlog, zijn er ook monumenten voor afzonderlijke individuen. Is er een beter voorbeeld voor de jonge generaties dan het offer van één enkele man? De Belgische Staat was in elk geval die mening toegedaan. Men koos immers niet voor de oprichting van een nationaal monument – dat kwam er ook niet in Parijs of Berlijn¹⁵ –, maar voor het begraven van een onbekende soldaat op een prestigieuze plaats, zodat deze het

Afb. 15
Monument voor de Helden van de Luchtvaart gevallen tijdens de oorlog, Franklin Rooseveltlaan (voordien Louizaplein), Brussel, 1926 (A. de Ville de Goyet, 2013 © GOB).

verdriet en de fierheid van alle families van het land kon vertegenwoordigen. De keuze van de regering en oud-strijdersverenigingen viel uiteindelijk op de Congreskolom, in 1859 opgericht door architect Poelaert. De inwijding op 11 november 1922 van het graf van de onbekende ‘jass’ (bijnaam van de Belgische militairen in de loopgraven, verwijzend naar hun jasje) was een zodanig succes dat het uiteindelijk de officiële herdenkingsdag van de oorlog werd, ten koste van de andere (4 augustus voor de Duitse invasie en 22 november voor de terugkeer van de koning). De oud-strijders komen er zich bezinnen; families brengen er hun kinderen naartoe (afb. 20). In 1923 liet de koning van Egypte voor het graf een miniatuurversie van de triomfboog van Luxor neerzetten, als hulde van een pas onafhankelijke natie aan een andere, iets oudere natie die vurig had gevochten om haar vrijheid te bewaren. De urne met de eeuwige vlam werd enkele maanden later geplaatst.

Geen enkel ander monument, dat

Afb. 16

Monument voor de Genietroepen, Vergotesquare in Schaerbeek (foto auteur).

Afb. 17a

Monument voor de Artilleristen van de loopgraven, Prinses Jean de Mérodesquare, Etterbeek 1934 (A. de Ville de Goyet, 2013 © GOB).

Afb. 17b

Monument voor de Artilleristen van de loopgraven in oorspronkelijke toestand bij de inhuldiging op 6 mei 1934 (© KIK-IRPA, foto E15176).

▲ 16 ▼ 17a

▼ 17b

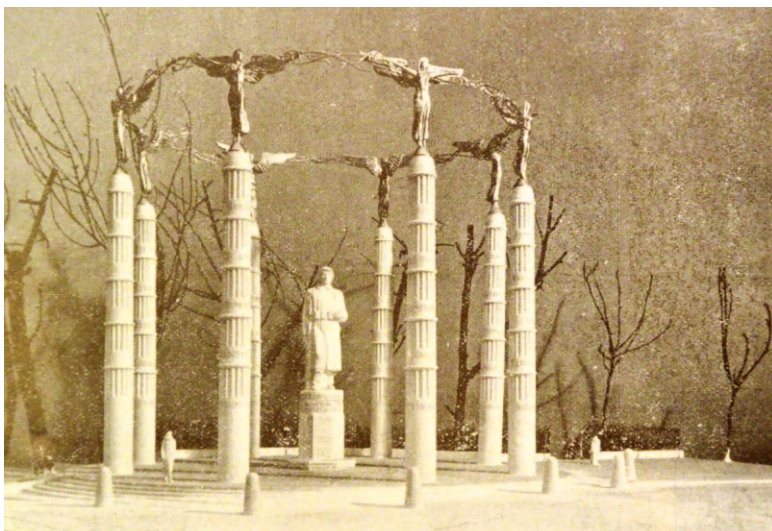

later zou worden opgericht, kon de symbolische waarde van dit eenvoudige graf overtreffen. Het kristalliseerde, ook in de ogen van zijn tegenstanders, de vaderlandslievende naoorlogse geest. Het was bijvoorbeeld hier dat de Italiaanse anarchist Fernando de Rosa in 1929 de Italiaanse kroonprins, prins Umberto, probeerde te vermoorden. Drie jaar later hekelde de cineast Henri Storck, pionier van de moderne documentaire, de symboliek van deze plaats in zijn bijtend pamflet *Histoire du soldat inconnu*, dat de hypocrisie van de herdenking aan de kaak stelt. Hij zou later schrijven: "*Le symbole du citoyen anonyme c'était bien ce pauvre soldat inconnu, issu du bas peuple, et qui avait donné son sang pour défendre sa patrie. Maintenant était venu le temps des marchands de canon, grâce à la politique des grands pays. Mais le pauvre soldat inconnu, assassiné comme une bête, on ne cessait de lui rendre des honneurs, on l'enterrait en grande pompe...*"¹⁶ Storck had ook nog kunnen spotten met de paradox dat Brussel geen echt monument heeft voor de onbekende Belgische soldaat, maar wel een voor de 'onbekende *poilu* gevallen op Belgisch grondgebied' (*poilu* was de bijnaam voor de Franse soldaten). Dit kwam er op Frans-Belgisch initiatief, met

Afb. 18

Wedstrijd voor het monument ter ere van de Belgische Infanterie in Brussel, ontwerp van Henri Lacoste. Foto gepubliceerd in *L'Émulation*, 1933, p. 74.

Afb. 19a

Detail van het Monument ter ere van de Belgische infanterie in Brussel: grenadier en jager te voet van 1914 (foto auteur).

Afb. 19b

Ander detail van hetzelfde monument: de zegevierende Belgische soldaten van 1918 (foto auteur).

Afb. 20

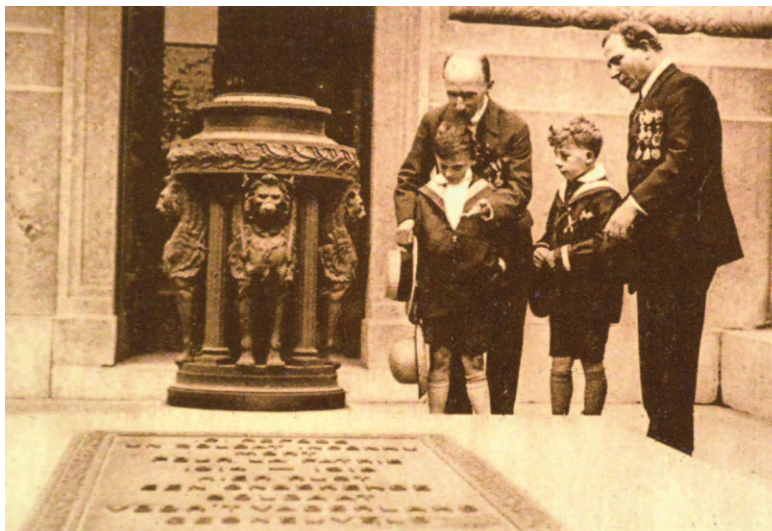
Bezoek aan het Graf van de Onbekende Soldaat bij de Congresskolom. Uit *'La patrie belge 1830-1930'* in *Le Soir*, 1929, p. 7.

▼ 19a

▲ 19b ▼ 20

Afb. 21

Monument voor de Franse Onbekende Soldaat gevallen op Belgisch grondgebied, voorplein van Onze-Lieve-Vrouw in Brussel-Laken, 1927 (foto auteur).

de financiële steun van de openbare gezagsdragers, en werd in 1926 ingehuldigd bij de ingang van het kerkhof van Laken, vlak naast de koninklijke kerk. Het werd ontworpen door beeldhouwer Mathieu Desmaré en heeft de vorm van een verticaal blok, met een hoofdgroep van vier soldaten die een kist dragen, die op een immense sokkel staat met onderaan rouwende antiek geklede personages (afb. 21).

De geïdentificeerde oorlogshelden kregen niet zulke spectaculaire hommages, wellicht omdat de meesten niet van de streek waren. Een uitzondering daarop was de 'schrijversoldaat' Prosper Devos die in oktober 1914 was gesneuveld. Hij werd immers in Brussel geboren en werkte voor de gemeente Anderlecht. Het is ook in deze gemeente, in het Astridpark, dat hij wordt geëerd met een fraai klein monument ontworpen door Hebbelynck en Valériola (1922). Devos die stierf op zijn vierentwintigste, nadat hij slechts één roman had gepubliceerd, werd vooral herdacht als zoon van het land en als symbool van de tol die de wereld van de

letteren en schone kunsten had betaald. Generaal Leman, die symbool stond voor het verzet van Luik (hij besloot het fort van Loncin tot de laatste snik te verdedigen, waarna hij de rest van de oorlog in Duitse gevangenschap moest doorbrengen), kreeg in 1920 een staatsbegrafenis maar geen monument, tenzij een klein gedenkteken van Jean Canneel op een gevel in Etterbeek. Maarschalk Foch, opperbevelhebber van de geallieerden, kreeg eveneens een gedenkplaat, ontworpen door Sylvain Norga (afb. 22). Dit werd bekostigd door een wijkcomité.¹⁷ Kortom, het leek gepaster om grote mannen te eren door een straat naar hen te noemen dan door er een monument voor op te richten.

In de jaren 1930 leek de angst voor het antimilitarisme de wil te voeden om heldhaftige militairen te eren in de openbare ruimte, echter met matig succes. Twee generaals kregen in die periode een monument: Bernheim, een atypische inwoner van Etterbeek, befaamd voor zijn dapperheid in de strijd, en Dossin

Afb. 22

Gedenkplaat ter ere van maarschalk Foch, Maarschalk Fochlaan 98, Schaarbeek, 1939 (foto auteur).

de Saint-Georges, een Luikenaar die overleed in Elsene. Het standbeeld van de eerste, dat er kwam "*due à l'initiative de quelques volontaires de guerre*"¹⁸, schrijft *Le Patriote Illustré*, werd in 1936 ontworpen door Edmond de Valériola (afb. 23). Op een geometrische sokkel staat een man, die in de verte kijkt, met een verrekijker in de hand. Het tweede werd twee jaar later ingehuldigd en ontworpen door Eugène de Bremaecker, die de buste sculpteerde, en door twee andere beeldhouwers die verantwoordelijk waren voor de reliëfs gewijd aan de wapenfeiten van de generaal, de terugtrekking uit Antwerpen en het openen van de sluizen van de IJzer. Stadsarchitect François Malfait ontwierp de indrukwekkende sokkel. De moeilijkheden om een geschikte plaats voor deze monumenten te vinden, tonen het gebrek aan enthousiasme van het gemeentebestuur. Dat van Bernheim strandde aan de vijver van de Maria-Louizasquare, en dat van Dossin (afb. 24), waarvan de plaats aan het begin van de Terkamerenabdij een doorn in het oog was van de Commissie van Monumenten

Afb. 23

Monument voor luitenant-generaal Bernheim, Maria-Louizasquare, Brussel, 1936 (foto auteur).

en Landschappen, bleef daar uiteindelijk staan, bij gebrek aan een alternatieve locatie in de gemeente Elsene. Het ultieme voorbeeld van de vertraging van de herdenkingsbeweging was het geval van koning Albert, *“le grand-prêtre de ce culte où la gloire du pays et l’affirmation de l’existence collective se mêlent toujours, en Belgique, à la Mort, à l’horreur et au martyre”* schrijft Laurence van Ypersele.¹⁹ Zijn beeltenis is zowat overal te vinden en zijn buste siert het monument dat Watermaal-Bosvoorde in 1938 (afb. 25) aan hem wijdde, maar de plannen voor een groot monument voor de koning-ridder in Brussel werden gedwarsboord door de Tweede Wereldoorlog.

Afb. 24

Monument voor luitenant-generaal baron Dossin de Saint-Georges, tuinen van de Terkamerenabdij, Elsene, 1938 (foto auteur).

▲ 25 ▼ 27

▲ 26

VROUWEN EN BURGERLIJKE HELDEN

De laatste groep mensen aan wie, in de herdenking van de Grote Oorlog, aandacht werd besteed was de burgerbevolking, hoewel de voorbeelden hiervan zeldzamer zijn en in de herinneringscultus het militaire aspect overheerst. Getuige daarvan is de verwarring die bestaat rond het Britse monument op het Poelaertplein (1923), dat geen hommage is aan het Britse leger, maar aan het Belgische volk voor zijn hulp aan dat leger. Nochtans staan boven de

bas-reliëfs, waarop de tekst staat, twee reusachtige beelden. Het ene stelt een 'tommy' (bijnaam van de Britse soldaten) voor en het andere een Belgische soldaat, wat het geheel een erg militair aspect geeft. De ontwerper, Charles Sargeant Jagger, was trouwens zelf een oorlogsheld (afb. 26).

Toen er geen soldaten meer waren om hen te beschermen, waren lokale bewoners soms het slachtoffer van afschuwelijke slachtpartijen. Brussel is hier echter aan ontsnapt. Er is hier dus geen monument gewijd aan

Afb. 25

Monument voor koning Albert I, hoek Ceder- en Bosrechterstraat, Watermaal-Bosvoorde, 1938 (foto auteur).

Afb. 26

Monument van de Britse erkentelijkheid aan de Belgische natie, Poelaertplein, Brussel, 1923 (foto auteur).

Afb. 27

Monument voor Edith Cavell en Marie Depage, hoek Edith Cavell- en Marie Depagestraat, Ukkel, 1920 (foto auteur).

deze tragedies, tenzij het monumentale schilderij – vijf meter op drie – dat werd tentoongesteld in het Legermuseum tot de minister het daar in 1930 liet weghalen uit angst voor een diplomatiek incident. Het was getiteld *De verschrikkingen van de oorlog*, maar was beter bekend als *De afgehakte handen*, naar de (foute) legende volgens dewelke het Duitse leger, in door hen veroverde en verwoeste dorpen, de handen van kinderen afhakte.²⁰ De herdenkingsmonumenten gewijd aan de executies van 'vaderlandslievenden' of verzetsstrijders, een drama waar

Afb. 28

Monument voor Gabrielle Petit, Sint-Jansplein, Brussel, 1923. Foto van de inhuldiging. Uit 'La patrie belge 1830-1930' in *Le Soir*, 1929, p. 145.

Afb. 29

Monument voor de gefusilleerden, Karabiniersplein, Schaarbeek, 1929 (gesloopt) (© KIK-IRPA, foto B204476).

ook de hoofdstad niet aan ontsnapte, hadden echter wel een beschuldigende toon. Deze mensen werden door de Duitsers als spionnen beschouwd omdat ze hadden meegewerkt aan geheime vluchtroutes, inlichtingen hadden verstrekt aan de geallieerden over de troepenbewegingen van de vijand, of aanslagen hadden gepleegd. Zo werden 35 burgers geëxecuteerd en anderen kregen zware straffen.

Er bevonden zich ook vrouwen onder deze verzetsstrijders en aan hen werd de meest nadrukkelijke hulde

gebracht. We hadden het al over de faam van Edith Cavell. In de jaren na de oorlog werd haar naam vaak in één adem genoemd met die van Marie Depage, de schatbewaarster van de verpleegsterschool waarvan Cavell directrice was. Ze zijn samen afgebeeld op een beroemde medaille van Armand Bonnetain met de inscriptie '1915/Remember!', die door de school in 1919 werd besteld. Het jaar daarop werden ze geëerd door een fraai klein monument, ontworpen door Paul Dubois (afb. 27), dat in de school waar ze werkten werd geplaatst (de school zou later worden

verbouwd tot het ziekenhuis Edith Cavell). Het zijn geen portretten maar twee, antiek geklede allegorische figuren die met de vinger naar een inscriptie in gouden letters wijzen. Deze vermeldt hun naam, de datum en de beschuldigende tekst: "*passant, dis-le à tes enfants: ils les ont tuées*"²¹ Eigenlijk was Marie Depage een indirect slachtoffer van de oorlog. Ze overleed bij de schipbreuk van de *Lusitania*, de fameuze pakketboot die werd getorpedeerd door de Duitsers. Ze kwam terug van een reis door de Verenigde Staten om fondsen te werven voor het hospitaal dat

HET EREPERK DER GEFUSILLEERDEN, BEGRAAFPLAATS EN MONUMENT

Het sinds 1983 beschermde Ereperk der Gefusilleerden is een bijzondere plek in Brussel. Hier werd een van de donkerste pagina's van onze geschiedenis geschreven en de slachtoffers die hier vielen worden hier permanent geëerd. Door de verstedelijking is deze plaats echter enigszins in de verdrukking geraakt.

In 1914 gaf het Duitse leger blijk van zijn methodische geest door de schietbaan van de burgerwacht in Schaarbeek, bekend als Nationale Schietbaan, te gebruiken als executieterrein. Meteen na het einde van de oorlog kwamen Brusselaars, toeristen en hoge functionarissen zich bezinnen bij de graven van de 35 geëxecuteerde burgers, waarnaast in 1919 een klein monument werd opgericht. Datzelfde jaar werden de lichamen opgegraven en teruggeven aan de families of overgebracht naar de begraafplaats van de stad, waar in 1929 een 'muur van de gefusilleerden' werd opgericht. Maar

de site bleef tot de verbeelding spreken. Er werden verhalen overgeleverd en gravures verspreid, onder meer over de mysterieuze soldaat Rammeler, een Duitser die tussen de Belgen begraven lag. Tijdens de Tweede Wereldoorlog vernielden de Duitsers het monument en gebruikten ze de plaats opnieuw als executieterrein, deze keer vielen er veel meer doden (261 graven). Ze bouwden hier nephuisjes om de geallieerde bommenwerpers te misleiden over de ware aard van het terrein. Na de bevrijding begonnen de hommages opnieuw. Er werd deze keer besloten om de lichamen ter plaatse te laten en het terrein werd dus een echte begraafplaats voor de verzetslui, de burgerslachtoffers van de oorlog. Later werd een stèle opgericht voor de onbekende politieke gevangene. Er werd een urne bij geplaatst met de as van slachtoffers van de concentratiekampen.

In 1963 werden de gebouwen van de Nationale Schietbaan tussen de begraafplaats en de openbare weg gesloopt om plaats te maken voor het nieuwe complex van de radio en televisie. Hoewel het Ereperk der

Soldaten voor het graf van Miss Cavell op de Nationale Schietbaan in Schaarbeek. Niet gedateerde foto (verz. Hiltermann).

Gefusilleerden behouden bleef, is het volledig ingesloten en uit zijn context gerukt. Welke voorbijganger weet nog dat het monument voor de gefusilleerden op de laan herinnert aan het lot van vrouwen en mannen die enkele honderden meters verderop brutaal werden geëxecuteerd, op een plaats die volledig aan de drukte van de stad is onttrokken?

haar man, dokter Antoine Depage, in De Panne leidde met de hulp van koningin Elisabeth. Antoine Depage zelf werd geëerd met een buste in het Sint-Pietersziekenhuis en met een klein gedenkteken bij de voormalige kliniek van het Rode Kruis op het Brugmannplein in Elsene. Beide monumenten werden in 1926 en 1928 ontworpen door Godefroid Devreese, in samenwerking met de architect van de gebouwen, Jean-Baptiste Dewin.

Op het vlak van burgerlijk verzet kon echter niemand Gabrielle Petit (afb. 28), de 'grote gefusilleerde', naar de kroon steken. Ze werd enkele maanden na Cavell aangehouden

voor spionage. Zij was afkomstig van Doornik, woonde in Sint-Jans-Molenbeek en kreeg als enige vrouw in 1919 een staatsbegrafenis. Vier jaar later kreeg ze in Brussel een standbeeld op initiatief van de machtige Patriottenliga. De herdenkingskoorts was op dat moment op een hoogtepunt. Het prestigieuze monument werd ontworpen door de befaamde beeldhouwer Égide Rombaux en prominent op het Sint-Jansplein geplaatst. Het kreeg een iconisch karakter en zou in schoolboeken en op diverse prentkaarten de plaats innemen van de foto van de jonge heldin zelf.²² Ze kijkt naar de hemel en lijkt een stap vooruit te

zetten, als illustratie van de inscriptie die haar befaamde (maar niet bevestigde) uitspraak herneemt: 'Ik zal tonen hoe een Belgische vrouw kan sterven.'

Deze Belgische vrouw werd, weliswaar omringd door mannen, ook geëerd in een monument dat op de Nationale Schietbaan werd geplaatst ter ere van de mensen die daar werden geëxecuteerd. Het in 1929 door Amédée Hamoir ontworpen monument (afb. 29) bestond uit een beeld met zuil, in dezelfde geest als dat op de begraafplaats van Jette. In 1940 werd het door de Duitse bezetters vernield, tegelijk

Afb. 30

Monument voor de patriotten van Sint-Gillis 40-45, Antoine Delporteplein in Sint-Gillis, niet gedateerd (foto auteur).

Afb. 31

Monument voor de doden van Vorst, Neerstallesteenweg, 1922 en 1949 (foto auteur).

Afb. 32

Monument voor de doden van Anderlecht, gemeentelijke begraafplaats, Sint-Janskruidlaan, 1954 (foto auteur).

Afb. 33
 Monument voor de doden van Jette, gemeentelijke begraafplaats, Smet de Naeyerlaan, Fernand Gysen, 1927 (foto auteur).

Afb. 34
 Monument voor kardinaal Mercier, Sint-Goedeleplein, Brussel, 1954 (foto auteur).

met het wraakzuchtige monument gewijd aan Philippe Baucq op het Jamblinne de Meuxplein. Het monument voor Baucq, die afkomstig was van Schaarbeek en hetzelfde lot beschoren was als Edith Cavell, verbeeldde een lijk voor een grote muur met daarop een soort variante op de *Marseillaise* van François Rude (beeldhouwer P. Vandekerkhove en architecten G. Heuchenne en G. Hendrickx, 1924).²³

HERDENKINGEN NA 1945

De nieuwe oorlog leidde niet tot een abrupte breuk met de herinneringscultus. In november 1940 trotseerde de bevolking het verbod van de bezetter om hulde te brengen aan de Onbekende Soldaat. Gabriëlle Petit inspireerde een nieuwe generatie tot ondergronds verzet. Meteen na de bevrijding werden de herdenkingen hervat, zij het met enkele aanpassingen. Het aantal te herdenken helden is groter geworden. Een voorbeeld daarvan is de kleine herdenkingssteen voor Jean Canneel (afb. 30) bij

de gevangenis van Sint-Gillis. Daarop staat met veel woorden te lezen dat de oud-strijders van 1914 hulde brengen aan die van 1940 en dat deze, bestaande uit politieke gevangenen, gedeporteerden, werkweigeraars (die weigerden om verplicht te gaan werken in Duitsland), weerstanders, soldaten en krijgsgevangenen, recht hadden op eerbetoon. De tijd dat alleen frontsoldaten en een handvol 'patriotten' recht hadden op eerbetoon was voorbij. Wat de vorm betreft, volgden de monumenten de smaak van de tijd – altijd maar eenvoudiger – zonder blijk te geven van al te veel durf. De noodzaak van dergelijke monumenten leek echter hoe langer hoe minder evident, want de hommage aan de doden werd almaar abstracter in de vorm van verklarende herdenkingsplaten of nieuwe straatnamen. Kortom, meer woorden dan beelden.

CONTINUÏTEIT VAN DE HERDENKING VAN DE GROTE OORLOG

Op lokaal vlak beperkten de gemeenten zich tot het toevoegen van de namen van 40-45 op bestaande monumenten, desnoods door er een paar aanpassingen aan te doen. Ukkel, Vorst en Sint-Lambrechts-Woluwe deden zelfs een beroep op de oorspronkelijke beeldhouwer om hun werk aan te passen, dat hierdoor een nieuw leven kreeg. In Vorst vervulde Victor Rousseau zijn monument met twee aedica's met een buste (afb. 31) en in Woluwe werd het beeld verplaatst naar de de Broquevillesquare en verrijkt met een hemicylus. Nieuwe specifieke monumenten kregen een plaats op de begraafplaatsen, die in deze periode van demografische en stedenbouwkundige groei trouwens vaak werden verplaatst. Zo huldigde Anderlecht in 1954 een nieuw gedenkteken in op de begraafplaats van Vogelzang (afb. 32). In Jette werd de begraafplaats niet verplaatst, maar verrijkt met een ander monument dat strookte met de

Afb. 35
Monument voor Adolphe Max, Eeuweftaan, Brussel-Laken, 1958 (foto auteur).

Afb. 36
Monument voor de Cavalerie, Leopold II-square in Sint-Pieters-Woluwe, 1961 (foto auteur).

tijdgeest want het bracht zowel hulde aan de gefusilleerden (een centraal hoog reliëf) als aan de slachtoffers van de verplichte tewerkstelling en deportatie (twee laterale reliëfs) (afb. 33).

De continuïteit van de herdenkingen

van het interbellum blijkt ook uit de verlate concretisering van grote projecten die verband houden met de Eerste Wereldoorlog. De plannen voor een monument voor de koning-ridder werden geïntegreerd in de heraanleg van de Kunstberg, met een bibliotheek (de Albertina)

en het ruitersstandbeeld dat al tijdens de oorlog was gerealiseerd door Alfred Courtens en uiteindelijk in 1951 op een sokkel werd geplaatst, ontworpen door Jules Ghobert, de architect van de site. Het klassieke beeld is een mooi voorbeeld van harmonieuze integratie in de omgeving.

Afb. 37
Monument voor de Brigade Piron, Muzenpark, Sint-Jans-Molenbeek, 1964 (foto auteur).

Afb. 38
Monument voor baron Jean de Selys Longchamps, voor nr. 453 van de Louizalaan, Brussel, 1993 (foto auteur).

Afb. 39
Monument voor maarschalk Montgomery, Montgomerysquare in Sint-Pieters-Woluwe, 1980 (foto auteur).

Afb. 40
Monument voor de Gefusilleerden, Karabiniersplein, Schaarbeek, 1956. Omslag van *Le Patriote Illustré* van 24 juni 1956.

Afb. 41
Monument voor Louis Schmidt, Koning Overwinnaarplein, Etterbeek, 1947 (foto auteur).

Dat kan niet worden gezegd van het latere beeld van kardinaal Mercier. Het werd 30 jaar na de dood van de kardinaal in 1926 (afb. 34) voor de kathedraal van Sint-Michiel-en-Sint-Goedele geplaatst en de ontwerper van het beeld, Égide Rombaux, was zelf al in 1942 overleden. In het jaar van Expo 58 onthulde de Stad Brussel op de Wereldtentoonstellingslaan een monument voor burgemeester Adolphe Max die in 1939 was overleden (afb. 35). Het monument in klassiek moderne stijl (Fernand Debonnaires en Augustin Bernard) draagt een inscriptie met een befaamde uitspraak die Max deed bij de inval van de Duitse troepen in 1914. Hetzelfde procedé werd hernomen in 1965 voor het monument voor Charles de Broqueville, de leider van de Belgische regering in Le Havre. Het werd opgericht op de laan die zijn naam draagt in Sint-Lambrechts-Woluwe.

De band met het interbellum is ook terug te vinden in de esthetische keuzes die werden gemaakt voor de zeldzame nieuwe monumenten

ter nagedachtenis van militaire gebeurtenissen. Hun typologie varieert tussen een gedecoreerde obelisk (monument voor de bezettingslegers in Sint-Joost-ten-Node of dat voor de cavalerie (afb. 36) in Sint-Pieters-Woluwe, 1961) en een stèle. Het meest expressieve werk over de Tweede Wereldoorlog werd ontworpen door Paul Boedts en is gewijd aan de Brigade Piron. Deze brigade, genoemd naar haar officier, vocht mee met het Britse leger. Ze nam in 1944 deel aan de bevrijding van België en volgde de geallieerde troepen naar Duitsland. Ze gaf de Belgische militairen hun fierheid terug door van de overwonnenen de overwinnaars te maken. Het monument bestaat uit een kale muur zonder decor of inscriptie behalve de vermelding 'Brigade Piron' en de datums van de twee overwinningen (afb. 37). Het werd in 1964 ingehuldigd in het Muzenpark van Sint-Jans-Molenbeek. Dezelfde kunstenaar ontwierp in 1993 voor de Louizalaan het beeld van baron de Sélys Lonchamps (afb. 38), die

een halve eeuw vroeger vanuit zijn vliegtuig de gevel van het Gestapogebouw met artillerievuur bestookte. Deze piloot is vrijwel de enige die op een dergelijke manier werd geëerd. Andere monumenten voor helden van de Tweede Wereldoorlog betreffen internationale figuren: Winston Churchill in Ukkel (1967) op de plaats waar de Engelsen in 1944 de stad binnentrokken en Montgomery (afb. 39), in zijn typische battle-dress, op de rotonde die zijn naam draagt (1980). De twee monumenten zijn ontworpen door de Kroaat Oscar Nemon (die studeerde aan de academie van Brussel) en zijn zowat overal ter wereld in verschillende versies terug te vinden.

Naast deze traditionele hommages vallen de zeldzame pogingen tot meer moderne oplossingen enigszins uit de toon. Het belangrijkste probleem is dat een monument dat niet demonstratief is, het risico loopt niet begrepen te worden. Sint-Jans-Molenbeek vierde in 1968 de vijftigste verjaardag van de 'blijde intrede'

Afb. 42

Monument voor de Spoorwegbeambten,
Centraal Station, Brussel, 1954 (foto auteur).

Afb. 43

Monument voor het Geheim Leger,
bijgenaamd Ereperk van de Kolonels,
Frère-Orbansquare, 1957, onbekende
ontwerper (voordien Grote Zavel)
(foto auteur).

Afb. 44

Detail van het nationaal memoriaal voor
de Joodse slachtoffers van België, Joodse
Martelarensquare, Anderlecht, 1970
(A. de Ville de Goyet, 2014 © GOB).

van koning Albert – eens te meer de Grote Oorlog – met de oprichting van een erg gestileerd beeld ontworpen door Robert Delnest. Het werd intussen in totale onverschilligheid ontmanteld. Brussel bezit eigenlijk maar één echt gedurfd voorbeeld en dat is de reusachtige *Phoenix 44* van Olivier Strebelle op de Louizalaan, een opdracht van de *Royal Belgian British Union* voor de vijftigste verjaardag van de bevrijding van de stad door de Britse troepen. Het werk is gereproduceerd in het boek *500 chefs d'œuvre de l'art belge*,²⁴ maar is het eigenlijk een herdenkingsmonument, of een Strebelle?

.....

HOMMAGE AAN HET VERZET EN HAAR SLACHTOFFERS, EEN HERDENKING IN VERDEELDHEID

Consensus en continuïteit gelden niet meer als we kijken naar de herdenking van burgerslachtoffers, en dan vooral van weerstanders, die veel talrijker waren dan de gesneuvelde Belgische militairen die bij de oorlog betrokken waren. Natuurlijk kregen de gefusilleerden van de Nationale Schietbaan (afb. 40) een nieuw, zowel klassiek als aangrijpend monument (Georges Vandevoorde, 1956). Het werd ingehuldigd door de jonge koning Boudewijn en door kardinaal Van Roey, die we de kardinaal Mercier van de Tweede Wereldoorlog zouden kunnen noemen. De hommage kwam er echter pas na de Koningskwesie die een diepe breuk naliet in de Belgische maatschappij.²⁵ Vanaf 1945 vielen de verzetsbewegingen in verschillende facties uiteen, waarbij de communisten (het Onafhankelijkheidsfront) en de katholieken (Geheim Leger) het leeuwendeel opeisten. Niemand slaagde erin om een herinneringscultus te introduceren die voor iedereen aanvaardbaar was. Deze context was niet bevorderlijk voor grote herdenkingen, noch voor

de oprichting van monumenten. Zo is voor het Onafhankelijkheidsfront de belangrijkste herdenkingsplaats het Nationaal Museum van de Weerstand dat in 1972 in Anderlecht werd opgericht.²⁶

Wat sculpturen betreft, zijn de hommages plaatselijk of indirect. Bovendien is heimwee naar de heilige verbondenheid van na de Eerste Wereldoorlog nooit ver weg, want de referenties aan koning Albert I zijn talrijk. Zo koos de gemeente Etterbeek het Koning Overwinnaarplein om er een ambitieus monument in de klassieke stijl van de jaren 1930 te plaatsen, gewijd aan burgemeester Louis Schmidt (afb. 41), die stierf tijdens de deportatie (Jules Bernaerts en Henri Derée, 1947). Het is opmerkelijk dat pas in 1976 naast het monument een stèle werd toegevoegd ter herinnering aan alle weerstanders van de gemeente. In 1952 ontwierp Madeleine Forani, een voormalige weerstander, in Anderlecht een beeld van Albert I, en in Jette werd datzelfde jaar een buste van de vorst geplaatst in het park Paul Garcet, een lokale verkozen die in 1945 omkwam in het kamp van Dachau. Het verbazende monument voor de spoorwegambtenaren (ontworpen door Fernand Debonnaires) (afb. 42), dat in 1952 in het Centraal Station werd geïnstalleerd op vraag van de nationale vereniging van weerstanders van de spoorweg, is een geïsoleerd geval en ietwat anachronistisch. Uiteindelijk was er maar één ontwerp voor een monument dat zowel inhoudelijk coherent is als een originele vorm heeft, het zogenaamde Monument voor de doden van het Geheim Leger (afb. 43). Het herdenkt de dertien kolonels en andere leden van het Geheim Leger die het leven lieten tijdens de bezetting. Het vormt een tempeltje van struiken binnen een stenen boord, met in het midden een soort gesloten put met een inscriptie. Het werd

in 1957 op de Grote Zavel ingehuldigd door koning Boudewijn, maar verhuisde dertig jaar later naar de Frère-Orbansquare.

Een ultieme variatie op de hommage aan de slachtoffers van de oorlog kwam een generatie later, toen de spanningen tot rust waren gekomen en de mentaliteit geëvolueerd was. De families van de slachtoffers van de concentratiekampen moesten immers lang strijd voeren vooraleer de maatschappij de barbarij van het nazisme in al haar verschrikking onder ogen wilde zien. Kort na de inhuldiging van het *Mémorial de la Déportation* in Parijs (Georges-Henri Pingusson, 1962) lanceerde de vereniging van gedeporteerde Joden van België een gelijkaardig initiatief dat in 1970 in Anderlecht werd gerealiseerd (afb. 44). Dit ontwerp van André Godart is zowel een kunstwerk als een plaats voor bezinning en breekt met de in België zo alomtegenwoordige traditie van het monument-object. Dat is niet het geval voor de meer recente hommages aan de burgerslachtoffers, zoals de elegante stèle gewijd aan de Armeense genocide van 1915 in Elsene (Isabelle Jakhian, 1996), of het Ravensbruckmonument – een concentratiekamp voor vrouwen – in Sint-Lambrechts-Woluwe (Thérèse Chotteau en Thierry Gonze, 2005) (afb. 45). Dit laatste staat op een voormalige begraafplaats, omgevormd tot het park Georges-Henri, en speelt in op het meditatieve karakter van de locatie.

Afb. 45

Ravensbruck Monument, Georges-Henripark in Sint-Lambrechts-Woluwe, 2000 (foto auteur).

Afb. 46a en 46b

Detail van het memoriaal voor de Grenadiers in de kazerne Prins Albert, Karmelietenstraat, Albert Brichart, 1921-1932-1937: links, het uniform tot in 1914 (foto auteur); rechts, detail van hetzelfde monument: het uniform na 1916.

BESLUIT

De monumenten ter herdenking van de Eerste Wereldoorlog zijn nog altijd aanwezig in de openbare ruimte, maar hun betekenis is veranderd. Vele werden veranderd of verplaatst als gevolg van onophoudelijke stedenbouwkundige werken in een agglomeratie die almaar groter wordt. Die van de militaire eenheden hebben hun betekenis verloren, aangezien het leger de stad heeft verlaten. Op de muur van de eretrap van de voormalige grenadierskazerne in de Karmelietenstraat (afb. 46a en 46b), die nu verbouwd is tot woningen en kantoren, staat te lezen: "Zij stierven voor de verdediging der haardsteden en de eer van het Belgisch volk". Begrijpt de voorbijganger eigenlijk de emotionele draagwijdte van deze boodschap? Is dit echt belangrijk? De Brusselaars van vandaag zijn opgegroeid met deze monumenten, soms zonder hun betekenis te kennen, en zijn voor hen onderdeel van het straatmeubilair geworden.

Natuurlijk worden nog elk jaar plechtigheden georganiseerd, de belangrijkste zelfs met enige pracht en praal, zoals het eerbetoon aan de Onbekende Soldaat. Maar in een maatschappij waar bijna geen oudstrijders meer zijn, moet de functie van het doorgeven van de herinnering evolueren of verdwijnen. Dat is trouwens de uitdaging die het Instituut voor Veteranen – Nationaal Instituut voor Oorlogsinvaliden, Oud-Strijders en Oorlogsslachtoffers (IV - NIOOO) is aangegaan. Het wil geleidelijk de plaats innemen van de patriottische verenigingen om het publiek te sensibiliseren voor de herdenking van de oorlogen waarin Belgische burgers betrokken waren of zijn. Het IV - NIOOO is niet de enige die bezorgd is om de toekomst van de oorlogsmonumenten. Enkele fictieschrijvers schreven op een prikkelende en vaak ironisch manier over

de kloof tussen de oorspronkelijke boodschap van het werk en wat er van overblijft als de opdrachtgevers er niet meer zijn. In *L'Architecte du désastre* (2005) beschrijft de Franstalige auteur Xavier Hanotte op zijn manier het trieste lot van het monument dat de eerste gifgasaanval in Steenstraete herdacht en in 1941 door de Duitsers werd gedynamiteerd. In *Slagschaduw* (2007) heeft de Nederlandse schrijver David van Reybrouck het over het monument voor Gabrielle Petit in Brussel en over de hypothetische persoonlijkheid van de jonge vrouw die er model voor stond. In beide gevallen moet de interesse voor de plastische waarde van de werken wijken voor de nieuwsgierigheid naar de context waarin ze tot stand kwamen. Dit bewijst dat honderd jaar na de oorlog ze nog altijd drager zijn van een boodschap die we willen ontcijferen. De monumenten van na de Tweede Wereldoorlog leveren echter nog altijd stof voor discussie. Het is mogelijk dat de typologie van het monument zich er niet toe leent, of dat ze tot een andere tijd behoort (die van de Eerste Wereldoorlog). Het is ook mogelijk dat we 100 jaar moeten wachten, dat wil zeggen tot in 2040, om ze te kunnen verwerken en begrijpen.

Vertaald uit het Frans

NOTEN

1. PROST, A., 'Les monuments aux morts. Culte républicain? Culte civique? Culte patriotique?', in NORA, P. (red.) *Les Lieux de Mémoire*, I, Gallimard, Paris, 1984, p. 195-224; BECKER, A. *Les Monuments aux morts, mémoire de la Grande Guerre*, Errance, Paris, 1988.
2. Zie vooral LECLERC, C., 'Les Monuments aux morts ou la ville héroïque', in DEROM P. red., *Les Sculptures de Bruxelles*, Antwerpen, Pandora, 2000, p. 185-206 en CLAISSE, S., *Du soldat inconnu aux monuments commémoratifs belges de la guerre 14-18*, Académie Royale de Belgique Brussel, 2013. Wij danken Ode Goossens die ons haar documentatie ter beschikking stelde.
3. LEFEBURE, Ch. *La frappe en Belgique occupée*, Van Oest, Paris – Brussel, 1923.
4. ENGELEN, L. en STERCKX, M., 'Remembering Edith and Gabrielle. Picture postcards of monuments as portable lieux de mémoire', in VANDERMEULEN B. en VEYS D. (red.), *Imaging history: photography after the fact*, Brussel, ASP, Brussel, 2011, p. 87-103.
5. ROOSENBOOM, A., 'Les Monuments commémoratifs et l'art', *L'Émulation*, 1921, p. 8; "De grote oorlog was nog maar amper voorbij of in alle hoeken van het land begonnen handige mensen met goede intenties, officieuze of officiële personages meteen te denken aan het grote werk om het heldendom van onze doden te verheerlijken."
6. 'Enfantillages', *La Cité*, 1931, p. 153. "1. het aantal monumenten dat sinds 1918 is opgetrokken; 2. de fraaie som die dat alles vertegenwoordigt; 3. het aantal gezonde woningen die met die indrukwekkende fondsen had kunnen gebouwd worden."
7. "Door voor hen een monument op te richten, zullen we hen doen herleven onder ons, zij van wie de gedachten altijd bij hun dorp en hun geliefden waren. In deze duurzame herinnering, waarop de dapperen recht hebben, zullen hun rouwende families een troost vinden en de jeugd een prachtige les; de vreemdeling die passeert vindt hierin het teken van de cultus en het respect waarmee het Belgische volk de herinnering aan zij die stierven voor het Vaderland in ere houden." 'Ganshoren honore ses héros de la grande Guerre', *National Illustré*, 23 mai 1920, p. 164.
8. "Het is betreurenswaardig de slechte smaak te moeten vaststellen van de burgerlijke gezagsdragers van een grote voorstad van Brussel, die heeft toegelaten dat, ter nagedachtenis van de doden, aan de rand van zijn grondgebied een vormeloos bronzen beeld werd opgericht,

- waarvan het minste wat men ervan kan zeggen is dat we bijna heimwee moeten hebben naar de door een Mof ontworpen beeldengroep op pompbakken die voordien het plein ontsierde." Vertaling in-scriptie: "Dit bloed was het zijne: hij kende dezelfde doodsstrijd en zijn smarten waren dezelfde waarmee ze u kwelden. Martelaren, rust in vrede in de eindeloze nacht. Het [vaderland] waakt en zal zich herinneren." Gedetailleerd relaas van dit verhaal in DELABAYE, M., *Autour et autour d'une maison communale centenaire 1911-2011*, Les Amis du Square Armand Steurs, Saint-Josse, p. 50-64.
9. "De Grieks-Romeinse traditie is voor ons niet dood. Het is de religie van onze vaders, en de barbaren die om aan haar greep te ontsnappen, hun toelucht nemen tot de meest afschuwelijke heilig-schennis, brengen haar nog hulde door hun wanhopige negatieve hartstocht." STIEVENART, P., 'Léandre Grandmoulin auteur du Monument aux Morts d'Uccle', *Uccle au temps jadis. Recueil historique et folklorique illustré*, 1925, p. 156.
  10. HEBBELYNCK, G., 'Aux morts de Molenbeek-Saint-Jean', *L'Émulation* 1925, p. 178.
  11. "Een kloeke landbouwer uit Vlaanderen, pezige en energieke mijnwerker uit Henegouwen, tengere student uit Brabant, sterke metaalarbeider uit Luik, symboliseren op eenvoudige wijze de eenheid van alle Belgen zonder onderscheid van taal en ras, voor de verdediging van ons geliefde vaderland, het recht en de menselijkheid." *Aux héros qui reposent au cimetière d'Ixelles*, 1923, p. 13-14.
  12. "De paar ruwe stenen van het gedenkteken met een druïdisch karakter, opgericht in het Zoniënwoud."
  13. We willen er op wijzen dat er nog andere monumenten bestaan voor oorlogspiloten: dat van het voormalige vliegveld van Evere (1936), dat thans op de begraafplaats van Brussel staat, en datgene naast de Hal van de Luchtvaart in het Museum van het Leger in het Jubelpark en ook dat van de Belgische piloten van de RAF op de Heizel.
  14. "Zowel de eenvoudigste man, als de meest bescheiden vrouw van het volk, al dan niet weduwe van een oud-strijder, zal het niet naderen zonder een gevoel van ingetogenheid en respect voor diegenen die de zware last droegen voor de koningin en de martelares van de slagvelden." 'Le monument de l'Infanterie', *L'Émulation*, 1933, p. 69. In dit dossier zijn talrijke teksten en foto's van ontwerpen opgenomen.
  15. JULIEN, J., *Paris, Berlin. La mémoire de la guerre 1914-1933*, Rennes, P.U.R., 2009.
  16. "Het symbool van de anonieme burger was wel degelijk deze arme onbekende soldaat, afkomstig uit het gewone volk, die zijn leven had gegeven voor het vaderland. Nu was de tijd gekomen van de kanonnenhandelaren, dankzij de politiek van de grote landen. Maar men bleef maar eer betuigen aan de arme onbekende soldaat, afgeslacht als een beest, en men begroef hem met veel pracht en praal..." Citaat terug te vinden op <http://fondshenristorck.be>.
  17. Er staat wel degelijk een buste met zijn naam aan de ingang van de begraafplaats van Laken, maar ze werd pas in 1951 uitgevoerd.
  18. "Dankzij het initiatief van enkele oorlogsvrijwilligers"
  19. "De hogepriester van deze cultus waarin de glorie van het vaderland en de affirmatie van het collectieve bestaan in België altijd worden vermengd met de gruwel en het martelaarschap." VAN YPERSELE, L., 'Roi et Nation. La représentation de la monarchie pendant l'entre-deux-guerres', *Cahiers d'Histoire du Temps Présent*, 1997, nr. 3, p. 22.
  20. FRÉDÉRIC, F., 'Les 'mains coupées': le tableau, la légende et l'histoire', *Belgische tijdschrift voor militaire geschiedenis*, 2005, nr. 3, p. 35-61. Het artikel besteedt ook aandacht aan de rol van dit museum als oorlogsmonument.
  21. "Voorbijganger, zeg het aan uw kinderen: ze hebben hen vermoord."
  22. DE SCHAEPDRIJVER, S. 'Brussel: het monument voor Gabrielle Petit', *België, een parcours van herinnering*, I, Bert Bakker, Amsterdam, 2008, p. 221-32.
  23. Zie REMEMBER, 'Le monument Philippe Baucq', *L'Émulation*, 1924, p. 121-3. In 1974 werd er een nieuw gedenkteken geplaatst in het Josaphatpark, in een verminkte/beknotte versie van het ontwerp van de kunstenaar Jacques Nisot.
  24. DE GEEST, J., *500 chefs d'œuvre de l'art belge*, Racines, Bruxelles, 2006, p. 384.
  25. Over deze specifieke periode, zie CONWAY, M., *The Sorrows of Belgium. Liberation and Political Reconstruction, 1944-1947*, Oxford, O.U.P., 2012.
  26. Voor de hommages betreffende 1940-45, zie KESTELOOT, Ch., 'Toponymie et mémoire de la seconde guerre mondiale. Les noms de rue à Bruxelles', *Revue belge d'Histoire contemporaine*, 2012, nr. 2, p. 108-137.

Monuments dedicated to the country's fallen and heroes

Commemorative heritage of the two world wars in Brussels

The Brussels Capital Region hosts an abundance of commemorative monuments relating to the two world wars.

Every municipality owns at least one monument to the fallen: the fact that Brussels is the capital of Belgium explains the presence of many monuments dedicated to a warhero or commemorating a corporation. Municipal monuments are mostly situated in public squares, but several have also added memorials to their cemeteries which pay tribute to the fallen.

Thematic monuments are often found in the vicinity of the barracks. And the most famous monument of all - the Tomb of the Unknown Soldier - is in fact an addition to the Congress Column.

The monuments also reflect the various degrees of talent of those who created them. While many have a traditional, academic style, some are marked by a vivid expressive force or by a particularly pleasing interaction with their environment.

The commemoration of the First World War is interlinked with the Second World War. The latter pays tribute to its fallen and its heroes in a more toned down and varied way. The main difference lies in the absence of a coherent, global vision, as had been the case after 1918. As it is each resistance movement commemorated their own and it did not always take the form of a memorial.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Leseque,
Cecilia Paredes, Brigitte Vander Bruggen
en Anne-Sophie Walazyc.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Leseque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Paula Dumont

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Marnix Beyen, Marcel M. Celis,
Marie-Christine Claes, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Élisabeth Gybels,
Michèle Herla, Jean Houssiau,
Aude Kubjak, Marc Meganck,
Benoît Mihail, Yves Schoonjans,
Brigitte Vander Bruggen, Visit Brussels,
Monique Weis.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels en Erik Tack.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Gitracom, Linda
Evens, Suzanne Gillijns, Ludo Gobin Wim
Kenis, Reinout Labberton, Harry Lelièvre,
Stephan Van Bellingen en de leden van
het redactiecomité.

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

Dereume printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen.
bpeb@gob.irisnet.be

BEDANKINGEN

Olivia Bassem, Philippe Charlier,
Denis Diagre.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel –
Directie Monumenten en Landschappen,
CCN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs.
Alle rechten voor het reproduceren,
vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CCN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.monument.irisnet.be>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
ARB – Académie royale de Belgique
SAB – Stadsarchief Brussel
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium / Institut royal du
Patrimoine artistique

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2014/6860/023

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.

